



BİLGESAM Başkanı Prof. Dr. Mustafa KİBAROĞLU Türk Dış Politikası ve Uluslararası Gündemdeki Gelişmeleri Stratejist Dergisi Editörü Sibel KARABEL'e Değerlendirdi

Sibel Karabel: Türkiye bir seçim sürecinden geçti. Elbette ki, yeni sistemin iç politikaya olduğu kadar Türk dış politikasına da etkileri olacaktır. Bu doğrultuda sizce yeni dönemde Türk dış politikasında gözlemlenebilecek gelişmeler neler olabilir?

Prof. Dr. Mustafa Kibaroglu: Bu soruya çok genel bir cevap vererek başlamam gerekiyor. Dış politikayı tayin eden faktörler öncelikle büyük oranda tarih ve coğrafyadır. Bu iki faktörün de değişmesi zordur. Özellikle tarih değiştirilemez ancak farklı değerlendirilebilir. Coğrafya da çok kısa sürelerde değişen bir durum değildir. Yani ülkelerin bir anda ortadan kalkması, ya da sınırlarının çok radikal bir şekilde değişikliği tarihte çok rastlanan bir durum değildir. Dolayısıyla öngörülebilir gelecek için bir ülkenin dış politikasını belirlerken büyük oranda hem tarihsel geçmişe bakılır, hem coğrafi konuma bakılır. Bu durum bazen yardımcı faktör bazen kısıtlayıcı faktördür. Tarihten gelen sorunlarınız varsa bunlarla uğraşmak zorundasınızdır veya coğrafyanın kısıtları varsa bunları aşmak durumundasınızdır.

Dolayısıyla, yönetimler ister monarşi olsun, ister mükemmel demokrasi olsun, ister başkanlık olsun, ister parlamenter sistem olsun, rejimin ne olduğundan ziyade tarih ve coğrafya başta olmak üzere ülkenin milli güç unsurları dediğimiz insan kaynağı, ekonomik yer altı yer üstü kaynakları, ekonomik gücü, tabi ki varsa seçmiş olduğu ittifaklar, rejim bağlantıları vesaire bütün bunlar dış politikayı büyük oranda belirler. Bu Türkiye için de geçerli bir durumdur. Böylelikle, Türkiye'de parlamenter sistemden başkanlık sistemi olarak tanımlanan bu sisteme geçilmesinde dış politikanın unsurları, temel konuları ortadan kalkacak veya büyük değişikliklere gidecek demek doğru değil. Ama bu konularla ilgili politikalar belirlenirken ve bunların sahada uygulanması yapılırken başkanlık sisteminin getirdiği farklılıklar yaşanabilir.

Bunlar da hem sürecin ilerlemesine, işlemesine hem de alınacak sonuçlara etkileri olabilir. Fakat bunun nasıl olacağı konusunda en az üç dört sene geçtikten sonra bir yorum yapmak daha doğru olur çünkü şu anda sistemin çok temel unsurları ortada yani Cumhurbaşkanı ve Cumhurbaşkanı Yardımcısı var. Birçok bakanlık birleştirildi. Bakan Yardımcıları gibi bir yapı oluşturuldu. Cumhurbaşkanlığına bağlı ofisler oluşturulacak. Bu ofislerde görev alacak olan kişilerin liyakatı, birikimi, Cumhurbaşkanıyla olan uyumlu çalışması ülkenin dış politikasının uygulanmasında nasıl bir etki yapacak onu görmek için nereden bakarsanız bakın en az iki üç sene, belki üç dört sene geçmesini bekleyip oradan hareketle yorum yapmak daha doğru olur. Bugün için erken bir değerlendirme olur ama Türk dış politikasının ana temel konularında sadece bir sistem değişikliği olduğu için radikal değişiklikler beklemek doğru değil.

Bugün için Türkiye'nin bir sene önceki konuları büyük oranda ne idiye bugün aşağı yukarı o, ki bugün derken gerçek anlamda bugün de Amerika Birleşik Devletleriyle, gerek Amerikan Başkan Yardımcısı Mike Pence'in, gerek Amerikan Başkanı'nın, onun da etkisi altında, atmış oldukları sosyal medyada yazmış oldukları mesajlardaki çok ağır ifadelerinden dolayı günümüz gerçekten Türk-Amerikan ilişkilerindeki öne çıkan günlerden biri olarak hatırlanacak. Tabi bu sürecin nasıl devam edeceğini görmek lazım. Burada bu sistemin bir etkisi olacak mıdır, çok iddialı olur bunun söylemek ama belki de mekanizmanın daha hızlı işlemesi söz konusu olacaksa; karar alma süreci bunun iç dinamizmi bu sürece katkılarının toplumdan veya akademik çevrelerden bürokrasinin alınması boyutu eski sisteme nazaran farklı olacak mı belki de bir test edilebilecek bir durum da olabilir. Çünkü çok ciddi bir sorunla karşı karşıyayız. Amerikan başkanları geçmiş dönemlerde çok ağır ifadeler kullanmışlardır.

Bugün için Türkiye'nin bir sene önceki konuları büyük oranda ne idiye bugün aşağı yukarı o, ki bugün derken gerçek anlamda bugün de Amerika Birleşik Devletleriyle, gerek Amerikan Başkan Yardımcısı Mike Pence'in, gerek Amerikan Başkanı'nın, onun da etkisi altında, atmış oldukları sosyal medyada yazmış oldukları mesajlardaki çok ağır ifadelerinden dolayı günümüz gerçekten Türk-Amerikan ilişkilerindeki öne çıkan günlerden biri olarak hatırlanacak.

Türkiye'ye yönelik olarak ama bunların da bir sınırı olmuştur ve-yahut bunları kendi içinde düzelten birtakım adımlar atılmıştır. Fakat son zamanlardaki açıklamalar dikkate alındığında sanki en azından bir yetmiş küsur yıllık ikili düzeyde Türk-Amerikan ilişkileri ya da altmış küsur yıllık NATO ittifakı çerçevesinde müttefik ilişkileri ve daha önemlisi Orta Doğu'da zaman zaman çok önemli konularda birebir kalınan ve yakın temas gerektiren ilişkiler hiç yaşanmamış ve aynı tarih Kuzey Kore ve İran'a yönelik tweet veya mesaj düzeyinde hatta onlara nazaran ağır ifadeler kullanılması oldukça dikkat çekici. Dolayısıyla bu sürecin kolay geçmeyeceği açık ama belki buradan hareketle yeni sistem içinde eğer süreç her iki taraf için de daha az sıkıntıyla atlatılabilecekse belki de bunun bir denemesi de görülmüş olabilir.

Karabel: *Küresel düzlemde uluslararası sistemde farklılaşan dinamiklere şahitlik ettiğimiz bir dönemde olduğumuzu söylersek Türkiye'nin NATO ile ilişkilerini nasıl değerlendirebiliriz?*

Kibaroglu: NATO şu an varlığını sürdüren 29 üye ülkesiyle birlikte askeri kapasite birikimi olarak, deneyim olarak çok üstün bir yapı. Türkiye NATO üyesi bir ülke. Ben her zaman söylüyorum; NATO'ya verdiğinden çok daha azını karşılık olarak almış olan bir ülkedir. Güvenlik söz konusu olduğu zaman veya dış politikayı işin içine kattığınız zaman almayı vermeyi böyle çok sayısal hale getirmek ve net olarak hesaplayabilmek çok doğru değil ama uzun bir zaman dilimine yayıldığında NATO üyesi olmaktan kaynaklanan avantajlar karşılığında NATO üyesi olmanın getirdiği yükümlülükleri yerine getirmenin Türk halkına mad-di-manevi külfeti ne olmuştur diye baktığımız zaman orada bir denge olmadığı görülebilir. Tabi bu herkesin bakış açısına göre değişebilir ama ben hep şunu söylerim: Türkiye bir NATO ülkesi olarak üzerine düşeni eksiksiz yerine getirmekle birlikte NATO üyeleri Türkiye'nin müttefiki olmalarına rağmen Türkiye'ye karşı görevlerini eksiksiz yerine getirmemişlerdir.

Bu konuda iki bölümlük bir makalemiz var. İngilizce The Strategist dergimizde yayımlanan ve yayımlanacak olan o iki makede de birlikte arka arkaya okunduğu zaman bu süreç çok ince ayrıntılarına kadar detaylı olarak anlatılmakta. Tabi bu hemen "tamam biz NATO'dan memnun değiliz, NATO zaten şöyledir böyledir" deyip NATO'dan çıkmak gibi bir karar getirilmeli mi? Bu siyasi bir karar, öncelikle ülkenin siyasi kararını çok geniş kitleyle istişare ederek toplumun da tabi bu konuda düşünceleri dikkate alınarak ama işin özünü çok iyi bilen insanlar tarafından çok doğru bir muhasebe yapılarak karar vermek gerekir. Bir şeyi yerinden kaldırdığınızda yerine ne koyduğunuz çok önemlidir. Biraz önce söylediğimiz gibi güvenlik boşluk kaldırmaz.

Bunun muadili ne olacaktır ve bunun gerçekçi, ideolojik veya varsayımlara dayalı değil de somut unsurlar neler olacak diye baktığımızda o zaman karar verilebilir. Ama şunu not almak lazım; Türkiye NATO'nun kurucu ülkesi değil ama ilk katılan ülkelerden Yunanistan ile birlikte 1952'de katıldı. O zamandan bu yana askeri alanda ABD'den sonra en yüksek katkı yapan en geniş birlikleri sayısal anlamında NATO'ya tahsis etmiş olan bir ülke konumunda. Artı bulunduğu coğrafi konum sebebiyle ve sahip olduğu askeri imkan kabiliyetlerle NATO'nun istihbarat toplama yeteneğine en yüksek katkı yapan ülkelerden bir tanesi. Dolayısıyla bu katkı Türkiye açısından da önemli ama Türkiye'nin NATO'dan çıkmasını bir karar olarak aldığınızda; bir

NATO'ya girmek isteyip Türkiye'nin yerinde olmak isteyip NATO'yu Türkiye'ye karşı yönlendirebilecek potansiyellere de bakmak lazım. Bugün Türkiye NATO üyesiyse örneğin, NATO'nun uzun yıllardır tatbikatlarında Yunanistan'ın Ege ve Akdeniz'de istediği gibi hareket etmesini çok önemli ölçüde hem bireysel kapasitesiyle kısıtlayan hem NATO'nun komuta kontrol mekanizması marifetiyle Yunanistan'ın Türkiye'nin tezleriyle paralel bir noktada durmasını sağlamaktadır. Bu sadece Türkiye'nin kendi duruşundan değil NATO içinde siyaseten engelleyici süreci işletebilmemizden kaynaklanıyor.

İkincisi, Güney Kıbrıs Rum Yönetimi. Avrupa Birliği, GKRY'yi bir bütün olarak temsil ettiğini tanıyor. Türkiye NATO'dan çıktığı gün muhtemelen ertesi gün Kıbrıs olarak AB tarafından ABD, NATO'ya girmek istediği zaman nasıl Yunanistan Almanya'ya şantaj yaptı belki buna gerek bile kalmadan Güney Kıbrıs'ı tüm Kıbrıs adına NATO'ya alırlar ve bu Türkiye açısından ciddi bir güvenlik sorunu yaratır. Dolayısıyla NATO'dan çıkalım dediğimiz zaman biz çıktığımız anda orada yaratılan boşluk bizim aleyhimize olan bir durumdur. Bütün bunların karşısında NATO'dan çıktınız şunu düşünmek

lazım, ülke savunması tabi ki tarihte çok örneğini verdiğimiz gibi Türk halkının sahip olduğu birtakım hasletlerle yapılabilir. Kurtuluş Savaşımızı verdik. Yakın zamanda da çok ciddi mücadeleler yaşandı. Ve Türkiye birçok olumsuz gelişmeye rağmen halen sağlam ayakta duruyor.

Ama teknolojinin hızla geliştiği ve çok ortalama hatta ufak ülkelerin imkan kabiliyetlerinin bile teknolojik açıdan hızla geliştiği bir dönemde bütün savunmanızı tek başınıza yapmanız mali açıdan insani açıdan diğer birçok bakımdan ne kadar mantıklı olur? NATO'nun ittifak boyutunu ve müttefiklerin ister içten gelecek olsun ister zorla olsun vermekte oldukları destekleri ya da o birliğin bir parçası olmanın yarattığı caydırıcılığı kullanarak Türkiye'nin savunmaya harcaması gereken imkanları ekonomisine, eğitimine insanların refahına harcaması çok daha mantıklı değil mi? Dolayısıyla hadi burdan çıktınız size kucağını açmış nato-dan daha fazlasını size maddi manevi sunan bir ortam var mı? Görebildiğim kadarıyla yok. Türkiye Çin ile olumlu ilişkiler geliştiriyor, Rusya ile olumlu ilişkiler geliştiriyor. Biraz sonra bahsedeceğim sebeplerden ötürü zaten böyle olması gerekiyor. Ama bu sizin bir sıkıntı yaşadığınız anda hemen





düğümeye bastığınızda NATO'da aldığımız karşılığı oralarda alıp almayacağımız çok büyük soru işareti. Yine hatırlatalım, güvenlik boşluk bırakmaz, güvenlik soru işaretleriyle olmaz. Muhakkak somut çözüm önerileri gerekir. Bu sebeple NATO'yla ilgili kimin aklında ne varsa her türlü düşünceye saygı duymakla beraber bu söylediklerimizi dikkate alarak ve filtreden geçirerek değerlendirilmesinde fayda var. Yoksa şöyle düşünenler tamamen haksızdır, ya da şöyle düşünenler haklıdır demiyoruz. Benim her zaman için referans noktam Türkiye'nin ve türk halkının refahı. Buna kim hangi ortam hangi birliktelik hangi kurum hangi kişi artı değer katıyorsa değerlidir, kim buna zarar veriyor ya da tehdit oluştuyorsa benim için soru işaretidir ve de mücadele edilemesi gereken bu unsurdur. Olaya böyle bakmakta fayda var.

Karabel: Biraz da Orta Doğu'ya yönelirsek Türk dış politikası açısından özellikle Suriye'de, ABD-Rusya-İsrail işbirliğinin Türkiye'ye olası etkileri neler olabilir? Mемbiç Anlaşması'nın Türkiye-ABD ilişkilerini olumlu manada etkileyecek potansiyeli var mıdır?

Kıbaroğlu: Orta Doğu'da sahadaki aktörlerle Türkiye'nin ilişkide olması gerek. Kimdir bu sahadaki aktörler? Amerika, Rusya, İsrail ve İran. Şöyle görmek lazım bu aktörler birbirleriyle kimi iyidir kimi kötüdür. İranla İsraili bir örnek göremeyiz ama İsraille Rusya'nın İsraille Amerika'nın yakın ilişkileri var. Rusya'nın İran'la yakın ilişkileri var. Aynı şekilde İsrail'le yakın ilişkileri var. İran'ın bir özelliğı sahadaki bire bir insan bazında çok üst ve etkili düzeyde yakın birliğı geliştirebilmesidir. Sahayı kontrol etme yeteneğı vardır. Sahada taktik ve operasyonel düzeyde İran ile operasyonel ve stratejik düzeyde Rusya'nın bulunduğu bir coğrafyada Türkiye bu ülkelerle birlikte belli düzeyde ilişkide olmadan oradan kaynaklanabilecek tehditleri engellemek ya da ortaya çıkabilecek fırsatları yakalamak açısından tek başına hareket edemez.

Dolayısıyla bu çok doğal olarak Türkiye'nin İran'la Rusya'yla, Amerikayla ilişkilerini geliştirmesi İsrail'in de hedeflerinin neler olduğunu doğru öngörerek her ne kadar siyasi düzlemde çok ciddi sorunlar yaşanıyor olsa da diplomatik ve askeri kanallardan onlara belki de uzun vadede İsrail'in çı-

Türkiye bir NATO üye ülkesi. Ben her zaman söylüyorum; NATO'ya verdiğinden çok daha azını karşılık olarak almış olan bir ülke.

karlarının gerçekte nerde olduğunu hatırlatmakta fayda var. Böylelikle bu coğrafya bir kişinin bir ev ödevi gibi birkaç hafta oturup bir proje yapıp kapağını kapatıp bir kenara koyacağı konu değildir. Her an sahadaki kanıtlı yanıltıcı olmayan yanıltma amacı güdenlerden ayıklanmış gerçek bağlantılarla sahayı iyi bilen insanlardan gelen doğru bilgilerle bunları doğru analiz edecek akademik birikimi olan uzmanlarla ve bunu siyasi diplomatik askeri tezahürlerini planlayabilecek bir komite içinde adeta bir hava kontrol kulesindeki radara bakar gibi takip edilmesi gereken bir süreç yaşanıyor. Bu kolay mı, değil. Bunun için insan kapasitemiz var mı? Türkiye'ye nazaran, insan kapasitesi olsun, askeri ekonomik kaynakları olsun çok daha az imkana sahip olan ülkeler yeri geldiğinde dış politika çıkarlarını çok rahat koruyabiliyor.

Biz de bunu ispat ettik yani burada çekinecek bir nokta yok ama iş zor. Burada şu şu şu kararlar aldık, şöyle yapacağız deyip arkanızı dönebileceğiniz bir konu değil. Her an her saniye sahadan gelebilecek her yeni gelişmeye hazırlıklı olmak lazım. Beklenen bir durum değildi bazıları için. Biz önceden uyarma imkanı bulduk ama bir akademisyenin sesi nereye kadar uzanabilir bilemiyoruz. 24 Kasım 2015 günü Türkiye bir uçak düşürme olayı yaşadı ve bundan 55 gün önce 5 Ekim 2015'de yazmış olduğum tweette "buraya 30 Eylül'den itibaren Rus askeri unsurları gelmiştir, 2012'deki Suriye'nin Türk uçağı düşürmesinden sonra deklare edilen anganjman kurallarının gözden geçirilmesi ve Rusların da artık havada olacağı dikkate alınarak gözden geçirilmesi gerekiyor" diye yazdım. Bu "flood" denilen tweet serisinde "havada olabilecek bir karşılaşmada anlık kararı verme sorumluluğunu havadaki Türk pilotun sırtına yükleyemeyi, olabilecek şeyler Türk-Rus ilişkilerini derinden etkileyebilir" diye yazmışız. Demek ki bu coğrafya anlık bu gibi gelişmelere açık bir coğrafyadır ve bu gibi ortamları öngörmek için çok sayıda insane ihtiyaç vardır ve bu kişilerin olaya ulusal çıkar açısından bakmalarında fayda vardır ve ulusal çıkar her türlü siyasal mülahazanın üzerindedir.

Karabel: *Biraz da Asya'ya uzanalım. Özellikle son aylarda Kore Yarımadasındaki diplomatik hareketlilikten yola çıkarak 'nükleersizleştirme' hususunda atılan adımları bölgesel anlamda nasıl değerlendiriyorsunuz?*

Kibaroglu: Nükleer silahların yayılması çok önemli bir sorun. Bilim dünyasının çok tartıştığı bir konu. Atom bombasını ABD ilk yapan oldu. Eğer ABD yapmasaydı, eğer Nazi Almanyasıyla İmparatorluk Japonyası yenilmemiş olsalardı muhtemelen ilk yapan onlar olabilirdi. Bunlar tabi tahmine dayalı şeyler ama arkasında bilgi var. Örneğin, Almanyanın yenilmeye doğru gittiği dönemde Al-

manyadan Japonya'ya doğru yola çıkan bir denizaltıda 25 kilo zenginleştirilmiş uranyum yakalanıyor. 25 kilo Hiroşimaya atılan ilk atom bombasında kullanılan miktar aynı zamanda. Dolayısıyla Nazi Almanyası tarafından kullanılabilirdi.

Daha sonra ABD 1945'de Sovyetler Birliği 1949'da, İngiltere 1952'de, Fransa 1960'da ve Çin 1964'te nükleer silah geliştirdi. Her ülkenin nükleer silah geliştirmesinden sonra nereye gidiyor bu iş dendiğinde, özellikle 1960 Fransa nükleer silah denedikten sonra o dönem ABD Başkanı Kennedy savunma bakanı Robert McNamara'dan bir çalışma yapmasını ister. Yapılan çalışmanın ortaya çıkardığı gerçek şudur: Nükleer silah yapmak için gerekli bilgi birikimi, teknoloji ve nükleer maddeye sahip olan ülke sayısının takip eden yaklaşık 20 yıl içinde, yani 80'li yılların başına gelindiğinde, 30 ile 40 kadar olması kaçınılmaz bir gerçek olarak ortada durmaktadır. Nitekim bu bilgi o güne kadar farklı tellerden çalan Sovyetler Birliği ve ABD'nin bu konuda işbirliği yapmalarına ve daha sonra nükleer silahların yayılması anlaşmasının yapılmasına sebep olmuştur.

Bu anlaşma doğası gereği aslında ülkeler arasında ayrımcılık gözeten bir anlaşmadır. O da şu 1 Ocak 1967'den önce nükleer silah geliştirmiş olan ülkeler bu silahı tutma hakkına sahiptir. Anlaşmaya taraf olacak diğer ülkeler bu kapasiteye sahip olsalar bile nükleer silah geliştirmeme yönünde kesin bir tavır takip edeceklerdir. Günümüzde 193 ülke anlaşmaya taraf. Bir çok kişi şunu soruyor: nükleer silah bu kadar önemliyse neden birçok ülke yapmayacağı taahhüdüne giriyor?

Şunu söyleyebiliriz ortada bir pazarlık var. Eğer siz nükleer silah geliştirmeyeceğiniz gibi bir taahhüd altına girerseniz nükleer enerjinin barışçıl amaçlı kullanımı ki, bu tıpta, tarımda, elektrik enerjisinde vs kullanılıyor, bu konuda imkanı olmayan ülkelere yardım ederiz şeklinde bir yaklaşım olmuştur. Ve anlaşmada 1957'de kurulmuş olan Uluslararası Atom Enerjisi Ajansı (IAEA) bunu değerlendirmiştir. Tabi kağıt üzerinde durum budur ama Türkiye gibi bazı ülkeler nükleer konuda edinebilecekleri kapasite gelişimi vs tehdit olaark görüldüğü için aslında ayak oyunları ile biraz işi zamana yaymakla biraz ülkelerdeki siyasi ekonomik şartların değişmesinden dolayı fazlaca istifade edilememişlerdir. Ama Kuzey Kore gibi bazı ülkeler bu konudaki kararlılıklarını devam ettirmişlerdir. Aslında Kuzey Kore ile İran bir süre aynı paralelede gittiler. Ama Kuzey Kore'nin kendi doğal gerçeği anlaşıldığı veya o yönde bir görüş oluştuğunda o şekilde bir sorun olarak değerlendirilmedi. Neden? Çünkü Kuzey Kore'nin tarihine baktığımız zaman 1950lerin başında Japonya işgaline girmiş olan Kuzey Kore topraklarında bugünkü liderinin



büyükbabası yaklaşık 30 yıl Japonya'ya karşı bir kurtuluş savaşı yürütmeye çalışıyor. İlerleyemiyor fakat birgün Hiroşima'ya ve Nagasakiye atom bombası bırakıldığında Japonya diz çöktüğünü görüyor.

Kuzey Kore'nin tarihsel düşmanı olarak gördüğü Japonya'ya karşı bir nükleer güç yoluna gittiğini görüyoruz. Kaldı ki 1950-53 Kore Yarımadasındaki savaşta ABD bir tarafta diğer tarafta hem Sovyetler Birliği ve özellikle Çin, Kore sorununu bir karmaşa haline getiriyor ve çıkmaz bir noktaya giriyor. Burada Kuzey Kore birçok ülkeden üstün gördüğü rejimini korumak için topladığı bir nükleer kapasite var. Tarihsel olarak Japonya'ya karşı kendini korumak, rejimine tehdit kimi görüyorsa ki zaan içinde en çok telaffuz edilen ABD olmuştur. Öncelikle caydırmak ve sonra gerekirse askeri operasyonel kapasiteyi geliştirmek yönünde bir politikaları olmuştur. O yüzden Kim Jong-Un ile Donald Trump'ın Singapur'daki görüşmesi şapkadın tavşan çıkar gibi tüm sorunları çözen bir sepet olacağını beklemek çok doğsu olmaz. Çünkü tarafların söylemlerine bakıldığı zaman ki bu Donald Trump'ın siyasi şov davranışına çok uygun bir tarzı, diğer taraftan Kim'in gerekli askeri kapasiteyi geliştirmiş defalarca deneme yapmış termonükleer zinciri kurabilmiş olmasından çok önemli bir askeri teknolojik seviyeye gelmiş ve bunun rahatlığıyla görüşmeye gitmiştir.

Ama gördüğümüz şu; her iki taraf da Kore Yarımadasının nükleersizleştirilmesinde bahsediyor.

Fakat bundan ne anlıyorsunuz diye her iki tarafa ayrı ayrı sorulduğunda ortak payda yok. Kuzey Kore'nin nükleersizleştirmeden anladığı sadece Kore yarımadası değil o bölgedeki ABD'nin nükleer silahlarının ve üslerde bulunan nükleer silahların tümüyle bölge dışına çıkarılması. Bu ABD'nin Japonya'ya ve Güney Kore'ye verdiği birebir güvenlik garantileri açısından çok da nalma ifade eden bir durum değil. Diğer taraftan ABD; Kuzey Kore'nin şuana kadar kaç tane geliştirmiş olduğu nükleer başlık varsa bunları tümüyle Atom Ajansı denetiminde imha etmesi ve nükleer silah yapacak altyapıyı tümüyle imha etmesi. Bu ikisini tartışamazsınız. İkisi de bu adımların geleceğine inanıyor mu? Zannetmiyorum.

Dolayısıyla bir görüşme oldu. Dünyanın ilgisini çekti. Dünyaya umut vadedildi. Ortak payda görüntüsü verildi. Ama konunun uzmanları açısından bir bakıma önemli bir gelişme olarak değerlendirilmeli. Ama şunu unutmayalım burada kritik ülke ABD, Kuzey ya da Güney Kore, Çin değil; Japonya'dır. Çünkü Japonya Fukuşima kazasında önce 53 adet nükleer reaktörü olan bir ülkeydi. Bunların tamamı plutonyumla çalışıyor. Hem plutonyumun kendisi bizzat nükleer silahta kullanılabilir hemde atık yakıtı daha fazla plutonium ürettiyordu. Atık yakıtın İngiltereye Fransa'ya gönderip içindeki plutonyumu ayrıştırıp tekrar getirdiğinde plutonium stokları oluştu. Bugün Japonya nükleer silah geliştirse yaklaşık 5,000 nükleer başlık geliştirebilir. Teknolojiye de sahip.

Ama ben Japonyadaki siyasetçilerle ve Nagasaki'den kurtulanlarla görüşmüş biri olarak bunu çok zor görüyorum bir kültürel tabu olarak. Ben bu kadar acı yaşamış bir toplumun bu konuda ki samimiyetine inanıyorum ama Kuzey Kore'nin davranışlarında ötürü biz daha ne kadar küçücük ülkeye esir olacağız, biz dünyanın en gelişmiş üçüncü ülkesiyiz diyen Japonlar da var. Dış politika uzun vadede olasılıkları da hesaba katılması gerek bir alan ise eğer, o zaman bu hasıl olduğu takdirde Japonya çok uzun olmayan bir zaman diliminde çok uzak bir ihtimal dahi olsa binlerce başlık geliştirebilecek kapasitede. Peki Japonya bunu yaptığı zaman iş orada kalmaz. Bu tarafa hızla geçtiğiniz zaman Almanya var. Fransa ve İngiltere bugün nükleer silahlara resmen sahip ülke durumunda ama 30-40 senedir Avrupa'da Almanların tepeden baktığı iki ülkeden bahsediyoruz. Benim niye yok sorusunu Almanların sormadığını mı düşünüyoruz? Ama Almanya'da da güçlü bir siyasi otorite var ve nükleer silah yoluna gitmenin ne büyük çekinceleri olduğunu bildiği için onların da samimiyetine inanıyoruz.

Ama tekrar söylüyorum biz dış politikada ve güvenlik politikalarında "birşey olmaz" değil, "ya

olursa" mantığı geçerlidir ve "kötünün kötüsü" senaryosu geçerlidir; dolayısıyla biz bu senaryoları ne gerek var, boşver bunları konuşmayın, diyemeyiz. Bunların konuşulduğu ortamda Japonya orada beş bin nükleer silah en az yapabilecek kapasitesindeyse Almanya da sahip olduğu kapasiteyle hiç beklenmeyen hiç istenmeyen bir durum da olsa bu altyapıya sahip. Peki yine buralarda kalır mı? Bir bakmışsınız dünya çok kısa süre içerisinde onlarca ülkenin nükleer silah sahibi olduğu bir konuma dönebilir. Bu konuda da ayrı bir tartışma var, "nasıl ABD ile Sovyetler Birliği birbirini nükleer silahla caydırdıysa, nükleer silaha sahip olan herkes birbirini caydırır" diye düşünenler var. İşin o kadar kolay olmadığını, bu işin bir uzmanı olarak çok net olarak söyleyebilirim.

ABD'nin sırf Soğuk Savaş dönemi boyunca, özellikle de 70'li 80'li yıllar boyunca Sovyetler Birliği'ne karşı caydırıcı kapasitesini ayakta tutmak için harcadığı paranın toplamının 7 trilyon dolar yani 7 bin milyar dolar, olduğunu Clinton döneminde Ulusal Güvenlik danışmanı olan James Goodby'nin, benim ABD'de post-doc yaptığım dönemde bulunduğum Monterey California'daki merkeze geldiğinde kendisiyle yüz yüze yaptığım görüşmede sorduğum soru üzerine ortaya koyduğu bir görüştü 1997 senesinde. Yani trilyonlarca dolar sahip olduğu silah sistemini geliştirmek için değil, onların caydırıcı gücünü ayakta tutmak için ek olarak harcadığınız para. Artı bunun yanında bir güvenlik kültürü gerektiriyor; yanlış anlamalara fırsat vermemek gerekiyor veya teknolojik bir takım teknik hatalardan ortaya çıkabilecek sorunları siyaseten ve diplomatik olarak çözebilecek refleksleri gösterebilecek insan gücüne ve mekanizmalara ihtiyacınız var.

Yine bu işin içinde bilfiil bulunmuş insanlarla uluslararası konferans ortamlarında yaptığım görüşmelerde kendi bilfiil taraf oldukları ve içinde bulundukları ortamlarda yaşadıklarını anlattıklarında 90'lı yıllarda; 96, 97, 98, 99 yıllarında Soğuk Savaş çoktan bitmiş, dünya tümünden değişmiş denilen yıllarda Rusya ile, Sovyetler Birliği değil Rusya ile ABD arasında bir nükleer savaş olmasına sebep olabilecek en az 4-5 olayın son anda önlendiğini söyleyebiliriz.

Dünya tarihi boyunca birçok savaş oldu, on binlerce insanın savaş alanlarında ölüp büyük savaşlar yaşandı ama oralarda insanlar bugün piknik yapıyor, yaşıyor çünkü bu savaşların hiçbirisi çevreye, toprağa, havaya geri dönülmez etki bırakmadı. Nükleer silahların kullanılacağı bir savaşın geri dönülmez etkilerini unutmamak lazım. O yüzden nükleer silahsızlanma benim en önemli ajandam, birinci çalışma konum. Bu konuda bir okyanusta su damlası kadar katkımız olursa ne mutlu ama

dünyanın anlaması gereken bir durum bu. Bunun şakası yok, bunun kişilerle bağımsız, kişilerden mütevellit karar alınacak bir durumu yok. Bu 8 milyar insanı ilgilendiriyor, bu 360 derece çepeçevre dünyayı ilgilendiriyor.

O yüzden Kuzey Kore, o bölge, Uzak Doğu'nun nükleersizleşmesi veya nükleer silahlardan arınması, tüm dünyanın arınması insanların muhtemeldir ki içgüdülerinden ve egolarından dolayı yakın zamanda belki de hiç gerçekleşmeyecek bir durum ama insanları önlem almaya iten olayların başında maalesef ve maalesef büyük felaketler gelmekte. Umarız ki bu olayda böyle bir şey olmadan doğru adımlar atılır ama bu doğru adımları atacak, atması gereken kişilere baktığımız zaman bu güveni kendimizde hissediyor muyuz, ona ben çok şüpheli yaklaşıyorum.

Türkiye'nin İran'la Rusya'yla, Amerikayla ilişkilerini geliştirmesi İsrail'in de hedeflerinin neler olduğunu doğru öngörerek her ne kadar siyasi düzlemde çok ciddi sorunlar yaşanıyor olsa da diplomatik ve askeri kanallardan onlara belki de uzun vadede İsrail'in çıkarlarının gerçekte nerede olduğunu hatırlatmakta fayda var.

Karabel: Teşekkürler. Şimdi hocam son soruya geçelim. Buradan konuyu biraz da Türkiye'yi de ilgilendiren başka bir nükleer anlaşmaya bağlamak istiyorum. ABD'nin İran Nükleer Anlaşmasından çekilmesi sonrası neler olabilir, nasıl tahayyül ediyorsunuz? Türkiye açısından da, AB işin içinde, Çin de var, Rusya da var, ABD de var.

Kibaroglu: Önce en sona gidelim. JCPOA dediğimiz 5+1 ülkeleri yani BM'nin 5 daimi temsilcisi ülkenin Fransa, Rusya, İngiltere, Çin, dolayısıyla bu 5 ve Almanya. Bu ülkeler uzun yıllardır İran'la müzakereler yürütüyor ve 14 Temmuz 2015 günü, anlaşma imzalandı. İran, Nükleer Silahların Yayılmasının Önlenmesi Anlaşması'na 1969 yılında imza koymuş, yine 1969 yılında taraf olmuş, onaylamış. Tabii Şah dönemi ama anlaşmaların zaten onaylanmasının amacı, rejimler değişse bile devletleri bağlayıcı olması ve dolayısıyla İran sözünün arkasında durması gereken bir ülke konumunda. Orada Şubat 1979'da İslam Devrimi olmuştur, artık bu anlaşmalar bizi bağlamaz, denmediğine



P5 + 1 dışişleri bakanları, İsviçre'deki nükleer anlaşma çerçevesini ilan ettiler.

göre yahut uluslararası anlaşmaların yükümlülükleri devam ettiğine göre, Şah döneminden Molla dönemine geçişte de İran nükleer silahlar konusunda aynı taahhüde uymak zorunda. Ama öncesinde Şah'ın başlatmış olduğu, oldukça ileri beklentileri olan bir nükleer programı var. Şah'ın Mart 1974'te söylediği "20 yılda 20 bin megavat nükleer güç istiyoruz" dediği bir söylemi var. 20 bin megavat dediğiniz zaman, o zamanki en büyük nükleer reaktörlerin 600-1000 megavat olduğunu düşünürseniz, nerden bakarsanız bakın 5-6 nükleer santral, içinde 15-20 nükleer reaktör demektir. Çok fazla bir kapasite beklentisi, İran gibi bir ülke ki, hem gelişmişlik düzeyi bakımından bunu kaldırmayı tartışılır, hem de dünyanın en zengin petrol ve doğalgaz yataklarına sahipken nükleer enerjiye niye bu kadar yatırım yapsın, sorusunun sorulduğu bir ülke.

Tabii bunun arkasında nükleer kapasitenin askeri boyutunun, söylenmese bile elde tutmak istenmesi olabilir. Benim inancım bu yönde. Dolayısıyla en başta bu süreç önce Humeyni tarafından oldukça tepki görmüş, bütün tesisler çürümeye bırakılmış, bilim adamlarının eğer gitmek isterlerse ülkeden çıkmalarına izin verilmiş, tamamen kendi haline bırakılmış bir nükleer kapasite. Daha sonra, özellikle Irak'la yürütülen savaşın gidişatından dolayı, sonradan Cumhurbaşkanı olacak olan Rafsanjani'nin Humeyni'yi ikna etmesiyle İran, nükleer tesisleri kurmakta olan Fransa ve Almanya'ya, gelin

tekrar tesisleri bitirin, demiş ama artık dünyanın değiştiği bir ortam var. İran ABD'nin ve İsrail'in baş düşmanı konumunda ve ABD, İsrail'in de baskısıyla Fransa ve Almanya'nın bu tesisleri bitirmeyeceği açık. Kendilerine birçok ortak aramışlar, Hindistan'dan İsveç'e, Pakistan'dan Arjantin'e kadar çalmadıkları kapı kalmamış diyebiliriz ama en son özellikle 80'lerde Çin, daha sonra büyük sorun haline gelen Natanz'daki uranyum zenginleştirme tesislerini 1984'ten itibaren kurmaya başlamış. Rusya da 1995'te Buşehr'de Almanların başlattığı ama bitirmediği tesisi bitime kararı alıyor.

Tabii bütün bu süreç 1990'larda Orta Doğu'da balistik füzelerin, nükleer silahların ve nükleer teknolojilerin gelişmesinden kaygı duyan Türkiye de dahil batılı ülkelerin, başta da Abd ve İsrail'in olaya bakış açısını değiştiriyor ve bunun engellenmesine yönelik çabalar var. 2002 Ağustos'ta İranlı muhaliflerin ABD'de yaptıkları açıklamalarla, "1984'ten bu yana 18 yıldır Natanz'da İran uranyum zengileştirme tesisi kuruyor" demesiyle sorun iyice açığa çıkıyor. Tabii bu tesislerin 18 yıl boyunca kurulmasının gizlenmesi mümkün değil ama sorun bu şekilde ortaya çıkınca, İran ne yapıyor, amaçları nedir, gibi sorular gündeme geldi ve Atom Enerjisi Ajansı, anlaşmalardan doğan hakları çerçevesinde İran'ı kontrol etmeye çalıştı ama Nükleer Silahların Yayılmasının Önlenmesi Anlaşması her ne kadar ülkeleri nükleer silah yapmaktan alıkoyan bir anlaşma olsa bile denetlenmesi

çok önemli. Atom Enerjisi Ajansı'nın denetlemelerini düzenleyen protokol ki, o protokolün olduğu kitaba "Mavi Kitap" denir, bu dokümanla Atom Enerjisi Ajansı ülkelerin kendisine deklare ettiği tesislerde, izin verdiği oranda ve ölçüde ve yerlerde denetleme yapabilir. Yani eğer bir ülke denetlemelerden tesis kaçırmak istiyorsa kaçırabilir veya tesisin bir kısmını göstermek istemiyorsa göstermeyebilir.

İran'ın nükleer niyetleri tartışma konusu olmuştur ve o günden itibaren Abd baskıyı arttırmış "ya IAEA İran'ı cezalandırsın ya da ben cezalandıracağım" demiştir. Hatta İsrail de yanında "ben de cezalandıracağım" diye ortaya çıkmış. Orta Doğu'ya o günlerde baktığımız zaman, 2000'li yıllara bakalım, 11 Eylül 2001 yaşanmış, Irak'ta 2003 savaşından söz ediyoruz, dünyanın her tarafında El Kaide ve terör örgütleri var ve Avrupa halen kendi ordusunu oluşturup oluşturmamayı konuşuyor ve nasıl yapalım tartışmasında, ekonomik bir güç ama siyasi ve askeri bir güç olamıyor. Dolayısıyla böyle bir ortamda, Avrupa Birliği bir de İran gibi büyük bir sorun açılmasın diye ön alıp İran'la bir görüşme süreci başlattı. AB üçlüsü

Nükleer silah yapmak için gerekli bilgi birikimi, teknoloji ve nükleer maddeye sahip olan ülke sayısının takip eden yaklaşık 20 yıl içinde, yani 80li yılların başına gelindiğinde, 30 ile 40 kadar olması kaçınılmaz bir gerçek olarak ortada durmaktadır.

dediğimiz İngiltere, Fransa ve Almanya dışişleri bakanları, IAEA direktörü Muhammed el Baradei'ye, "ya bütün tesislerinizi IAEA tarafından geliştirilen yeni protokole göre deklare edip denetlemeye açın yoksa sizi BM Güvenlik Konseyi'ne havale ederim" diyerek verdiği ultimatomunun süresinin bitmesinden önce, 31 Ekim 2003'te veya o günlerde İran'a gittiler ve Hatemi döneminde bir orta yol bulunmaya çalışıldı.

Yazılı bir metinden ziyade sözlü bir anlaşmayla ve protokolle ve davranış modları ve kalıpları geliştirildi ve İran sanki Ek Protokol, yani IAEA denetlemelerini çok daha güçlendiren yeni doküman, yürürlükteymiş gibi tesislerini gitmek istedikleri yerlere denetçilere açtı. Öyle bir süreç yaşanırken IAEA'nın oradan yaptığı çalışmaların paralelinde Avrupa da ekonomik bazı anlaşmalar ve açılımlarla İran'a ve Irak'a karşı uygulanan "dual containment" denen o dönemdeki Çifte Kıskaç politikasıyla özellikle Abd'nin yaptırımı altında bulunan İran'a ticari açıdan biraz açılım sağlamış oldu, siyasi açıdan da aynı şekilde. Bu süreç devam ederken, Ahmedinecad Cumhurbaşkanı seçiliyor ve yanılmıyorsam





Kuzey Kore'nin nükleersizleştirmeden anladığı sadece Kore yarımadası değil o bölgedeki ABD'nin nükleer silahlarının ve üslerde bulunan nükleer silahların tümüyle bölge dışına çıkarılması.

2005 Mart'ından itibaren Haziran'daki seçimlerden önce bu olasılık belki de öngörüldüğü için ya da seçim sath-ı mahaline girildiği için, AB üçlüsü ile İran arasında 1-1,5 süren iyi ilişki dönemi kapanıyor; Ahmedinecad geldiği zaman ilk yaptığı şey IAEA'nın tesislerdeki denetçilerinin tesisatını söküyor, geri gönderiyor, hiçbir dökümanı ya da anlaşmayı tanımıyorum, diyor ve arada İsrail ve Siyonizm ile ilgili yaptığı açıklamalarla Batı'nın da zaten tepkisini çekiyor ve İran bir muamma olarak geri dönüyor.

Bu süreç 2005'ten itibaren Ahmedinecad'ın 2 dönem cumhurbaşkanlığı yaptığı yaklaşık 8 yıl boyunca İran'a hem ekonomik açıdan ciddi bir maliyet yaratıyor ama bu arada, "İran şunu yapmazsa biz bunu yaparız" diye ısrar eden Batı'nın tutumundan dolayı İran belki atabileceği adımları atmaktan geri duruyor ama bu kendisini teknolojik olarak, uranyum zenginleştirme seviyesi miktarı, ve balistik füze kapasitesini geliştirmesi bakımından çok önemli noktalara getiriyor. Hem balistik füzelerin menzilini yükseltiyor, hem de uranyum zenginleştirme seviyesi miktarını ve kapasitesini artırıyor. İran'ın gerçekten artık nükleer silah yapabilecek noktaya çok yaklaştığı, belki de NPT Antlaşması'ndan çıkıp Kuzey Kore gibi Antlaşma'ya tabi olmadan gizli ortamlarda nükleer silah yapabilir endişesi taşındığı ortamda, Obama yönetiminin biraz da Avrupalılar tarafından ikna edilmesiyle, Batı o güne kadar, "antlaşmalardan doğan hakkı olsa dahi İran'ın uranyum zenginleştirmesine izin vermiyoruz" diyen tutumundan geri adım atıyor. İran da, "ben geçmişte buna izin verdim ama Ek Protokol'ü tanımam, bu benim egemenlik haklarımı engelliyor" dediği konudan geri adım atıyor ve her iki taraf bir ortak paydada buluyor.

Şimdi ben bunu yine kendimizi ön plana çıkarmak anlamında değil ama konuyu 1995 yılından itibaren, bu konuda "Is Iran Going Nuclear? İran Nükleer Silah mı Yapıyor? Başlıklı makale yazmış olduğum 1995 yılından bu yana takip eden birçok platformda bu konunun direk muhatapları ve takip eden diğer uzmanlarla akademik ortamlarda, konferanslarda bu konuları görüşmüş, konuşmuş, kafa yormuş bir kişi olarak; bana deselerdi ki bu konuda siz bir metin hazırlayacaksınız, taraflar bu sorunu çözmek için bir anlaşmaya varacakları metin olsun, deselerdi; ben 14 Temmuz 2015 günü imzalanan metni hazırlardım. Bu anlaşmayı bu derece olumlu buluyorum. Ama bu metnin hem zaman olarak limitlerini ki, çok yakın zamanlar değil ama muhakkak biraz daha uzun hatta ucu

açık yapmak, hem de sadece 5+1 ülkelerin değil tüm uluslararası camianın bütün ülkelerinin takip etmesi gereken bir anlaşma niteliğinde olmasını savundum ve bunu ben birçok platformda söyledim; Bu anlaşma “P5+1” ile İran arasında yapılmıştır diye görmemek lazım. Benim komşum olan bir ülkenin nükleer silah kapasitesiyle alakalı olduğu için beni yakından ilgilendirir dolayısıyla Türkiye’nin her aşamasını yakından takip etmesi gereken bir anlaşmadır ve bu hakkı da vardır. Bu şekilde her ki tarafın hem kaygılarını ortadan kaldıracak hem de haklarını gözetecek bir metin olarak görüyorum.

Şimdi uzun yoldan nereye geldik? Uzun yoldan, sanki hiç bunlar yaşanmamış gibi son 20 yılda bu konuda tarafların kendilerince güçlü ya da haklı tutumlarına sebep olan bir takım pozisyonları yokmuş gibi Donald Trump, İsrail’deki ve Abd’deki bir kesim tarafından en başından beri yani anlaşma imzalanmadan ve imzalandıktan sonra da takip eden süreçte çok net ve hiçbir geri adım atmadan karşı durdukları pozisyona gelip anlaşmayı ABD açısından geçersiz kılacak bir tavır benimsemiştir. Önce şunu söylemek lazım ki bu anlaşma sadece İran’la ABD arasında değil, dolayısıyla ABD’nin geri adım atması anlaşmayı tümüyle ortadan kaldırmıyor ama anlaşmanın en önemli taraflarından biri olan ABD’nin söylediği şu var: “İran’la iş yapan benimle iş yapamaz”.

Şimdi siz Avrupa ülkesisiniz ve anlaşmadan dolayı İran sizin beklediğiniz bir adımı atıyor ve sizin de bunun karşısında bir adım atmanız lazım. Bu adımı attığınız zaman da ABD ile ilişkinizi bozacaksınız. O zaman bu Avrupa ile ABD’yi zaten başka sebeplerden de karşı karşıya getiriyor. Ama şunu görmekte fayda var. Ben öyle inanıyorum ki, kendi haline bırakıldığı takdirde veya anlaşma ortadan kalktığı takdirde bundan İran istifade eder. İran’ın nükleer silah yapmakta siyasi, askeri ve ekonomik maliyeti ne olursa olsun geri adım atacağını düşünmüyorum. Bunu ispat etmek mümkün değil ama ülkelerin dış politikalarında attıkları adımları önceden ispat etmek zaten mümkün değil çünkü burada bir gizlilik faktörü var. Ama İran’ın nükleer programını takip eden bir kişi olarak güçlü inancım odur ki, İran nükleer güce sahip olmak istiyor; nükleer güçten kastedilen ise nükleer silah. Bu anlaşma İran’ı nükleer silahtan uzak tutabilecek ve bunun karşısında attığı adımlardan sorumlu tutabilecek, yaptırımı olabilecek bir anlaşma metni. Bundan önce bir metin yok, bundan önce daha ufak çaplı olarak Türkiye, Brezilya ve İran’ın atmış olduğu Nükleer Değişim Anlaşması vardı 2010 Mayıs’ında. Apayrı bir hikayesi var, onu başka bir gün anlatabiliriz ama JCPOA veya Nükleer Anlaşma, ABD taraf olmaktan kendisini çıkarmış olsa bile ve tek taraflı olarak kendi kanunları çerçeve-

sinde İran’a yaptırımları zorunlu kılsa ve Türkiye ve diğer ülkeler bundan etkilenecek olsa bile bence Avrupa’nın ekonomik gücünü ve siyasi ağırlığını kullanarak İran’ı kontrol altında tutan bu anlaşmanın devam etmesini sağlamakta fayda görmesi lazım.

Şunu unutmayalım, nasıl biraz önce söyledik; Japonya eğer uzak bir ihtimal ve onların samimiyetine bu konuda inanıyorum ama radikal bir dönüşüm oldu, dünya şartları değişti, nükleer silah yapmaya kalkarsa, bu orda kalmaz dünyadaki bir çok ülkeyi tetikler; İran nükleer silah yaparsa Ortadoğu’da zaten tetiklenmiş birçok ülke var, onların çok daha hızlanmasına ve sayısının artmasına neden olur. Bu da zaten içinden çıkılması çok zor sorunların bulunduğu Ortadoğu coğrafyasını son derece tehlikeli bir hale sokar. O yüzden aynen Kuzey Kore konusunda olduğu gibi İran konusunda da Donald Trump’ın ve onun temsil ettiği siyasi erkin kısa vadeli ve kendi inanç sistemlerini ve dünya görüşlerine bağlı olarak dayattıkları politikalarla değil, mantığın gerektirdiği adımları atması lazım.

Aksi takdirde bugün belki yaşayan bu yönetici kitlesi onu görmeyecek kadar uzun bir süre olabilir ama çocukları ve torunlarının etkileneceği son derece katastrofik felakete yol açabileceği gelişmeler olabilir. Nükleerle şaka olmaz, nükleer silahın etkileri geri döndürülmez ve bu çok temel bir içgüdü gibi insanların önem atfettiği bir konu, doğrudur, güçlü bir silahtır ama bunu prestijli bir konuma getirmekten ziyade nükleer silahın ne derece korkunç bir yüzü olduğunu göstermek daha önemlidir. Bizim de akademisyen olarak yaptığımız bu zaten.

Karabel: Sayın Hocam değerli yorumlarınız için Stratejist dergisi adına teşekkür ederim.